

تاریخ ارمنیان

اثر

موسی خورناتسی

(موسی خورنی)

تاریخنگار ارمنی سده پنجم میلادی

ترجمه، مقدمه، حواشی، پیوستها

ادبک باغداساریان

(۰۱ گرومانیک)

تهران ۱۳۸۰

تاریخ ارمنیان

اثر

موسیس خورناتسی
(موسی خورنی)

تاریخنکار ارمنی سده پنجم میلادی

ترجمه، مقدمه، حواشی، پیوستها

ادیک باغداساریان
(ا. گرمانیک)

تهران ۱۳۸۰

ISBN 964-06-0741-X

شابک X-۰۷۳۱-۰۶-۹۶۴

تاریخ ارمنیان

اثر

موسس خورناتسی
(موسی خورنی)

تاریخنکار ارمنی سده پنجم میلادی

ترجمه، مقدمه، حواشی، پیوستها
ادیک باغدادساریان
(ا. گرمانیک)

تهران ۱۳۸۰

این کتاب به هزینه آقای مهندس واروژ کورغیان به یاد جاویدان پدر گرامیشان زنده یاد
یرواند کورغیان به چاپ رسیده است.

ترجمان از محبت بی دریغ آقای مهندس واروژ کورغیان سپاسگزاری می نماید.

نام کتاب : تاریخ ارمنیان

نویسنده : موسس خورناتسی (موسی خورنی)

ترجمان : ادیک باغداساریان (ا. گرمانیک)

ناشر : مولف

نوبت چاپ : نخست ۱۳۸۰

شمارگان : ۱۰۰۰

چاپ : احسان

قیمت : ۳۰۰۰ تومان

فهرست

- ۱- سخن آغاز..... ۵
- ۲- در باره موسی خورنی..... ۹
- زندگینامه موسی خورنی..... ۱۱
 - علل تعقیب و آزار..... ۱۴
 - آثار..... ۱۷
 - تاریخ ارمنیان..... ۱۸
 - مسئله کتاب چهارم..... ۲۰
 - منابع تاریخ..... ۲۱
 - منبع مارآباس..... ۲۳
 - افسانه های مردمی ارمنی..... ۲۵
 - ویژگی های تاریخ خورنی و اهمیت آن..... ۳۰
 - سبک و زبان تاریخ خورنی..... ۳۵
 - اهمیت تاریخ خورنی..... ۳۷
 - بررسی هایی در باره خورنی و تاریخ او..... ۳۸
 - زمان نگارش تاریخ خورنی..... ۳۸
 - اعتبار تاریخ خورنی..... ۴۲
 - بررسی منابع تاریخ خورنی..... ۴۳
 - متون خطی، ویرایش ها و ترجمه های تاریخ خورنی..... ۴۵
- ۳- متن تاریخ ارمنیان..... ۴۷

- کتاب اول..... ۴۷
- از افسانه های پارسی..... ۸۹
- کتاب دوم..... ۹۱
- کتاب سوم..... ۱۷۳

۴- پیوست ها

- پیوست شماره ۱: یادداشتهای استپان مالخاسیان (همراه با اصلاحات ا. گرمانیک)..... ۲۲۵
- پیوست شماره ۲: نقشه ارمنستان بر اساس "جهان نمای" آنانیا شیراکاتسی (ا. گرمانیک)..... ۲۴۳
- پیوست شماره ۳: نقشه ارمنستان در زمان ماشتوتس و خورنی (ا. گرمانیک)..... ۲۴۴
- پیوست شماره ۴: نام خاندان های پادشاهی و حکام ارمنستان (ا. گرمانیک)..... ۲۴۵
- پیوست شماره ۵: رهبران مسیحیت در ارمنستان و کلیسای ارمنی (ا. گرمانیک)..... ۲۴۸
- پیوست شماره ۶: گاهنامه ارمن (ا. گرمانیک)..... ۲۴۹
- پیوست شماره ۷: سپاهنامه ارمن (ا. گرمانیک)..... ۲۵۰
- پیوست شماره ۸: راهنمای آوانگاری ارمنی (ا. گرمانیک)..... ۲۵۲
- منابع مترجم..... ۲۵۳
- فهرست اعلام..... ۲۵۶

سخن آغاز

تاریخنگاری ارمنی دارای پیشینه ای بس طولانی است. پس از پیدایی حروف ارمنی در اوایل سده پنجم میلادی به دست مسروپ ماشتوتس قدیس^۱ که نیاز مبرم شرایط سیاسی - اقتصادی و اجتماعی حاکم بر ملت ارمنی در آن دوران بود، ده ها اثر مذهبی و تاریخی ترجمه و نگارش یافتند و در همین سده بود که تاریخنگاری مدون ارمنی پایه گذاری شد. نخستین اثر توسط کوریون^۲ شاگرد ماشتوتس بنام “زندگینامه ماشتوتس”^۳ نگارش یافت که در آن نگارنده به بررسی زندگانی ماشتوتس و چگونگی پیدایی الفبای ارمنی و جریانهای تاریخی مربوط در ارمنستان می پردازد. آنگاه “تاریخ ارمنیان” اثر آگاتانگوس (سده پنجم) نگاشته شد که نخستین کتاب با همین عنوان در ادب ارمنی بشمار می رود. سپس تاریخنگاران و اندیشمندان دیگر چون پاستوس بوزاند^۴، یزیک کغباتسی^۵ و یغیشه^۶ در سده یاد شده آثار خود را پدید آوردند.^۷

موسی خورنی^۸ که در حدود سال ۴۱۰ چشم به جهان گشود و در سنین ۲۵-۲۰ سالگی نزد مسروپ ماشتوتس و جاثلیق ساهاک پارتو^۹ شاگردی کرد پس از کسب تحصیلات در اسکندریه و ادسا بسال ۴۴۰م. به ارمنستان بازگشت و به درخواست ساهاک باگراتونی حاکم و مرزبان ارمنستان پیش از سال ۴۸۲ “تاریخ ارمنیان” خود را بپایان برد. یکی از وجوه تمایز اثر خورنی از آثار

^۱ - mesrop' - masht'ots

^۲ - k'oriun

^۳ - vark-masht'otsi

^۴ - pavst'os buzand

^۵ - yeznik' k'oghatsi

^۶ - yeghishe

^۷ - برای راهنمایی در باره آوانگاری به پیوست ۸ نگاه کنید.

^۸ - به ارمنی movses-khorenatsi

^۹ - sahak' p'artev

تاریخ‌نگاران پیش از او نخست این است که وی تاریخ ارمنی را از سپیده دم تاریخ (از دیدگاه او) تا عصر خود ارائه داده است، دیگر آنکه او به اهمیت وقایع‌نگاری توجه خاصی معطوف داشته، سوم آنکه او از منابع بسیار غنی و اکثر آثار تاریخی موجود در زمان خود به زبانهای مختلف سود برده است، در واقع با آثار خود تاریخ‌نگاری اصولی و علمی را در ادب ارمن پایه گذاری نمود و به حق «پدر تاریخ‌نگاری» ارمنی لقب یافت.

تاریخ خورنی نه تنها برای ارمنستان که برای سرزمین های همسایه و از همه مهمتر برای ایران نیز دارای اهمیت درجه اول است. نگارنده سطور با توجه به اهمیت این اثر بویژه برای تاریخ ایران از حدود بیست سال پیش با تشویق جناب آقای فریدون جنیدی سرپرست بنیاد فرهنگی نیشابور و دوستان پژوهشگر دیگر ترجمه کتاب حاضر را آغاز نمود. لیکن پس از اتمام ترجمه تا امروز امکان چاپ آن فراهم نگردید. در همین فاصله زمانی نگارنده با استفاده از فرصت موجود، ترجمه را مورد بازنگری قرار داده در بسیاری از موارد یادداشت هایی در انتهای صفحات اضافه نمود و متن بصورت امروزی آماده چاپ شد.

در باره ترجمه های فارسی تاریخ خورنی یادآوری چند نکته بایسته است. تا آنجا که نگارنده سطور آگاهی دارد، نخستین بار سال ۱۳۳۱ خلاصه ای از برخی بخش های تاریخ خورنی با ترجمه آقای آبراهام هواساپیان و به اهتمام آقای ابراهیم دهگان توسط کتابفروشی داودی اراک در ۴۰ صفحه به چاپ رسید. این ترجمه اگر چه بعنوان نخستین گام شایسته تقدیر است اما متأسفانه چه از نظر ترجمه و چه از نظر امانت داری و بویژه از نظر ترجمه منابع تاریخی که با دقت خاصی از نظر زبانشناسی، تاریخ شناسی و جز اینها باید انجام گردد دارای نواقص فراوان بود و از دیگر سو تنها خلاصه ای از چند بخش را شامل می گردید و نه تمام کتاب را.

پس از اینکه نگارنده سطور ترجمه تاریخ خورنی را پایان برد در سال ۱۳۶۴ آگاهی یافت که همین اثر توسط پروفیسور گئورگی نعلبندیان، استاد دانشگاه دولتی ایروان ترجمه و چاپ شده است.^{۱۰} و پس از اندک زمانی این کتاب را نیز دریافت نمودم. در اولین نگاه از ادامه بازنگری به ترجمه خود صرف نظر کردم و با ملاحظه ترجمه نعلبندیان چنین اندیشیدم که ترجمه فارسی خورنی نیز در شمار ترجمه های دیگر زبان های خورنی قرار گرفته کار تمام شده قلمداد می گردید. لیکن پس از مطالعه دقیق آن و بویژه با دریافت نظرات نویسندگان فارسی زبان دال بر عدم کفایت ترجمه یاد شده از نظر علمی و زبان فارسی، ارائه ترجمه ای که نواقص کار پروفیسور نعلبندیان را جبران کند، اجتناب ناپذیر گردید، به همین دلیل نگارنده نیز با اعتقاد بر همین نظرات بازنگری ترجمه خود را ادامه و آن را پایان رساند. بویژه در فاصله زمانی که کتاب جهت اخذ مجوز به وزارت ارشاد ارائه شده بود (از ۱۳۷۴ تا کنون) متن را مورد بازنگری نمودیم.

^{۱۰} - تاریخ ارمنستان، موسس خورناتسی (موسی خورنی)، ترجمه و مقدمه وتحاشی گئورگی نعلبندیان، ایروان: ۱۹۸۴.

اشکالات ترجمه پروفیسور نعلبندیان آنقدر متنوع و متعدد است که بررسی آنها از حوصله این نامه بیرون است. می توان نقد و بررسی آن را طی مقاله ای مفصل در آینده به جامعه علم و تحقیق تقدیم نمود. اما می توان این اشکالات را در چند گروه دسته بندی کرد.

بنا به عقیده اکثر پژوهشگرانی که ترجمه نعلبندیان را مطالعه کرده اند، زبان ترجمه بسیار مهجور و معرب و ثقیل بوده با روند تحولی زبان فارسی در روزگار ما هماهنگی ندارد. دوم آنکه مترجم یک منبع تاریخی را در متن اصلی هنگام ترجمه گاهی تفسیر نیز نموده است بجای آنکه نظرات خود را در زیر نویس ارائه دهد. به نظر نگارنده این سطور منبع تاریخی حتی الامکان باید همانند اصل اثر و با رعایت دقیق امانت داری ترجمه گردد و تفسیر جملات و واژه ها و رویدادهایی را که گاهی مبهم هستند باید به جامعه پژوهش و تحقیق واگذار کرد و حداقل نظر خود را جدا از متن اصلی افزون نمود. سوم آنکه اسامی افراد دقیقاً "به شکل ارمنی ارائه شده اند که برای فارسی زبانان نامأنوس می باشند. به نظر نگارنده سطور باید هر دو صورت قید می شد. چهارم آنکه در بسیاری موارد واژه های نادرست فارسی در برابر واژه های ارمنی استفاده کرده اند. (از جمله انجیل را به جای کتاب مقدس، اعتزالیون را به جای بدعت گذار(صفحه ۳۱)).

پنجم: برخی نام ها اشتباه نوشته شده اند (ص ۳۷، بجای مرود ایشان مروگ نوشته اند). ششم، نام های جغرافیایی را به شکل ارمنی آنها ادا کرده اند بدون اینکه شکل فارسی را نیز در زیر نویس و یا در متن یادآور شوند (بجای شهر افسوس شکل ارمنی آن یپه سس را قید می کنند، خواننده فارسی زبان از کجا باید به مفهوم اصلی پی ببرد؟)

هفتم: برخی از اسامی را به شکل نادرست ترجمه کرده اند که اثبات آنها جای بحث و مذاقه و بررسی دارد. (ص ۴۳، بجای پاروخ parokh، فرخ آورده اند). هشتم: معرفی نامهای اقوام نادرست ترجمه شده اند، خورنی نام پارسی را بکار می برد اما مترجم آن را ایرانی ترجمه می کند. در هیچکدام از آثار تاریخی قدیم ارمنی واژه ایران بکار نرفته است بلکه پارس یا پارسکاستان (کشور پارس) بکار رفته است. (ص ۶۲). نهم: اطلاعات نادرست زمانی در ترجمه پروفیسور نعلبندیان وجود دارد. برای نمونه بجای ۳۱ سال ۳۰ سال آورده اند (ص ۸۷) و یا بجای یازده سال، ۱۵ سال قید کرده اند (ص ۸۸) دهم: برخی جملات و عبارات در ترجمه نعلبندیان حذف شده است (ص ۶۶، سه سطر در پایان شماره ۲۴ حذف شده است). یا به تاریخ نیاز نامه (pituits hyusman patmutiun) اشاره نکرده آن قسمت را حذف کرده اند (ص ۵۷، پیش از پاراگراف آخر ۹. یازدهم: گاهی واژه ها و عباراتی که در متن اصلی وجود ندارد، اضافه کرده اند (ص ۴۲، رودخانه ای خوش آب و پر صدا....) در ترجمه شعرها به سندیت متن لطمه زده اند، (ص ۷۵). دوازدهم: برخی از کلمات فارسی از جمله کلمات ربط را اشتباه ترجمه کرده اند که در جان کلام اثر می گذارد (ص ۴۹، به جای ونیز، همچنین، کلمه حتی آمده است، ص ۵۵ بجای فرزندان، کلمه پسران آمده است).

در پایان، باید افزود که پروفیسور نعلبندیان اکثر زیر نویس هایی که در پایان کتابشان آورده اند، به خودشان متعلق و منتسب دانسته اند در حالیکه اکثریت مطلق آنها تلاش و کوشش استاد فقید

پروفسور استپان مالخاسیان می باشد که بهترین ترجمه آشخارابار یا زبان ارمنی امروزی را از تاریخ خورنی ارائه داده اند و توضیحات بسیار محققانه به این ترجمه افزوده اند.

با توجه به مشکلات موجود در ترجمه های پیشین بود که نگارنده سطور با تشویق نویسندگان و دوستان پژوهشگر بر آن شد ترجمه خود را بازنگری و تکمیل و آماده چاپ نماید.

در ترجمه کنونی سعی شده است (۱) زبان فارسی ادبی امروزی در حد امکان مورد استفاده قرار گیرد و از کلمات و واژه های معرب و منسوخ اجتناب گردد. (۲) تلاش شده است اثر خورنی را همانگونه که هست در محدوده مسائل مطرح در فن ترجمه، ارائه گردد بدین معنی که امانت داری و حفظ اهمیت سندیت اثر مراعات گردد. (۳) با توجه به اینکه استاد استپان مالخاسیان مترجم آشخارابار (زبان امروزی ارمنی) تاریخ خورنی مقدمه ای بسیار محققانه در باره زندگی و آثار خورنی و اطلاعات جامع در باره موضوعات مربوط به آنها نگاشته بودند، نگارنده نیز آنها را ترجمه نموده با برخی اضافات و موارد تکمیلی در ابتدای ترجمه حاضر افزود و توضیحات مالخاسیان در مورد قسمت های مختلف کتاب را در بخش پایانی کتاب در پیوست شماره یک بعلاوه برخی اصلاحات و اضافات افزون نمود، این گونه توضیحات در متن بصورت اعدادی داخل آکولاد مانند {۱} ارائه شده اند.

توضیحات نگارنده سطور (ترجمان کتاب فعلی) در زیر نویس هر صفحه آمده و در انتهای آنها نام ترجمان بصورت (ا. گرمانیک) یا (ا. گ.) یاد شده است. (۴) کلیه نام ها اعم از نام افراد، جغرافیایی، اقوام و غیره به شکل فارسی در ترجمه آمده اند لیکن شکل ارمنی آنها نیز در زیر نویس با آوانگاری ارمنی قید شده است و در برخی موارد شکل های زبان های لاتین، یونانی، آشوری، انگلیسی و فرانسه نیز برای تشریح بیشتر موضوع اضافه شده اند. (۵) مرجع اصلی ترجمه متن گرابار یا زبان کلاسیک و باستانی ارمنی است لیکن حین ترجمه از ترجمه های آشخارابار^{۱۱}، ترجمه انگلیسی تامسون^{۱۲}، ترجمه نعلبندیان در بازنگری اخیر استفاده شده است. در کنار آنها از منابع متعدد بهره گرفته شده است که فهرست آنها در پیوست شماره ۵ آمده است. (۶) سعی شده است هیچ مطلبی از متن اصلی نه کم شود و نه چیزی به آن اضافه گردد و دقیقاً "نوشته خورنی ارائه گردد. (۷) از نظر اینکه کتاب حاضر می تواند مورد استفاده پژوهشگران تاریخ، زبانشناسی، اسطوره شناسی، جغرافیا، زمین شناسی، گاهشماری، موسیقی، هنر و بسیاری از رشته های دیگر قرار گیرد، تلاش شده است حین ترجمه کلیه ظرافت های مهم از این نظر مورد توجه قرار گیرد.

ترجمان برای اینکه خوانندگان گرامی به آگاهی های بیشتری در باره تاریخ ارمنستان تا زمان خورنی در دست داشته باشند، پیوست های زیر را به ترجمه کتاب افزوده است:

^{۱۱} - تاریخ ارمنیان، موسی خورنی (به زبان ارمنی آشخارابار) ترجمه آشخارابار بوسیله آکادمیسین استپان مالخاسیان، ایروان: ۱۹۶۸ و چاپ جدید ایروان: ۱۹۹۰.

^{۱۲} - Moses Khorenatsi, History of the Armenians, transl. and commentary on the literary sources by Robert W. Thomson, Harvard University press, 1980.

پیوست شماره یک: توضیحات آکادمیسین استپان مالخاسیان.
پیوست شماره دو: نقشه ارمنستان بر اساس "جهان‌نمای" شیراکاتسی.
پیوست شماره سه: نقشه ارمنستان در زمان ماشتوتس و خورنی.
پیوست شماره چهار: فهرست سلسله‌های پادشاهی ارمنستان.
پیوست شماره پنج: رهبران کلیسای ارمنی از ابتدا تا زمان خورنی.
پیوست شماره شش: گاهنامه ارمن.
پیوست شماره هفت: سپاهنامه ارمن.
پیوست شماره هشت: راهنمای آوانگاری ارمنی.

همانگونه که پیشتر یادآور شدیم، در متن اصلی ترجمه، ترجمان توضیحات خود را در زیر نویس افزوده است. بنابراین زیر نویس‌ها کلاً "به مترجم تعلق دارند.

این موضوع نیز حائز اهمیت است که خورنی گاهی عبارات و جملات و موضوعاتی را عنوان می‌کند که تفسیر و درک دقیق آن‌ها دشوار به نظر می‌رسد. ترجمان سعی کرده است این گونه مطالب را عیناً "منتقل کند و اگر تفسیری بنظر رسیده باشد آن را در زیر نویس آورده و هیچ دخل و تصرفی در متن اصلی صورت نداده است.

در پایان جا دارد از کلیه دوستان اهل قلم و اندیشه که مرا در انجام این مهم مورد تشویق قرار داده اند سپاسگزاری نمایم، ضمناً "ترجمان هیچ ادعایی در بی نقص بودن کار خود ندارد، بنابراین پیشنهاد های خوانندگان در مورد کتاب حاضر باعث شادی و تشویق هر چه بیشتر وی می‌شوند و با انجام این کار امیدوارم بتوانم بتدریج کلیه آثار و منابع تاریخی ارمنی را که بکار پژوهشگران تاریخ و فرهنگ ایران می‌آیند ترجمه و در اختیار جامعه علم و ادب ایران زمین قرار دهم.

ادیک باغدادساریان

(ا. گرمانیک)

دی ماه ۱۳۸۰، تهران

edbagh@gmail.com